

Restauració de *La Mare de Déu del Carme intercedint a favor de les ànimes del purgatori* de Francesc Tramulles Roig.

Durant el curs 2002-2003 a l'ESCRBCC es va restaurar una pintura a l'oli sobre tela procedent de l'església parroquial de Palau de Noguera (Pallars Jussà), en la qual hi ha representada la 'Mare de Déu del Carme intercedint a favor de les ànimes del purgatori'. La tela mesura 153,5 cm d'alçària per 100 cm d'amplària, i s'ha d'atribuir al pintor Francesc Tramulles Roig.

En els quatre articles següents s'exposen els resultats del procés de conservació i restauració al qual s'ha sotmès la peça, així com les investigacions prèvies a la intervenció. Una actuació que ha comptat amb la participació de professionals de diverses disciplines i que ha permès fer troballes interessants.

Palau de Noguera, un senyoriu dels ordes del Temple i de l'Hospital i el seu desconegut patrimoni artístic.

En el present article es ressegueix la història del priorat hospitaler de Palau de Noguera, per tal de donar a conèixer el seu patrimoni i molt especialment els retaules barrocs de l'església parroquial de Sant Joan, per a un dels quals va treballar el pintor Francesc Tramulles, relacionat amb l'orde de l'Hospital.

Joan Fuguet Sans. *Professor d'Història de l'Art de l'ESCRBCC.*
jfuguet2@pie.xtec.es

JUSTIFICACIÓ

El mes de juliol de l'any 2001, a Tremp (Pallars Jussà), sota el patrocini de la Universitat de Lleida i el Consell Comarcal, vaig coordinar un curs d'estiu dedicat a la presència de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem al Pallars i a la Ribagorça. La meua aportació tractà sobre el patrimoni arquitectònic representat per una munió d'esglésies parroquials que havien estat priorats hospitalers fins a la Desamortització. Del col·loqui que seguí la meua intervenció se'n derivà una visita al temple parroquial de Palau de Noguera (l'interior del qual no coneixia) acompanyats d'una veïna, alumna del curs. El resultat fou l'agradable sorpresa de descobrir un patrimoni artístic –incomprendiblement ignorat per la història– constituït, entre altres coses, per set retaules (sis capelles i l'altar major) del segle XVIII, venturosament salvats de la fatídica revolució de 1936.

L'ocasió de donar a conèixer aquella troballa ha arribat dos anys després. L'amiga i companya Lúdia Balust, professora de conservació i restauració de pintura, vinculada al poble de Palau de Noguera, va portar a l'escola, per restaurar-lo, un quadre que presideix un dels set retaules d'aquella església. La peça comportà una nova i agradable sorpresa, car no era un quadre qualsevol, sinó una obra inèdita d'un dels pintors més importants del barroc català, Francesc Tramulles.

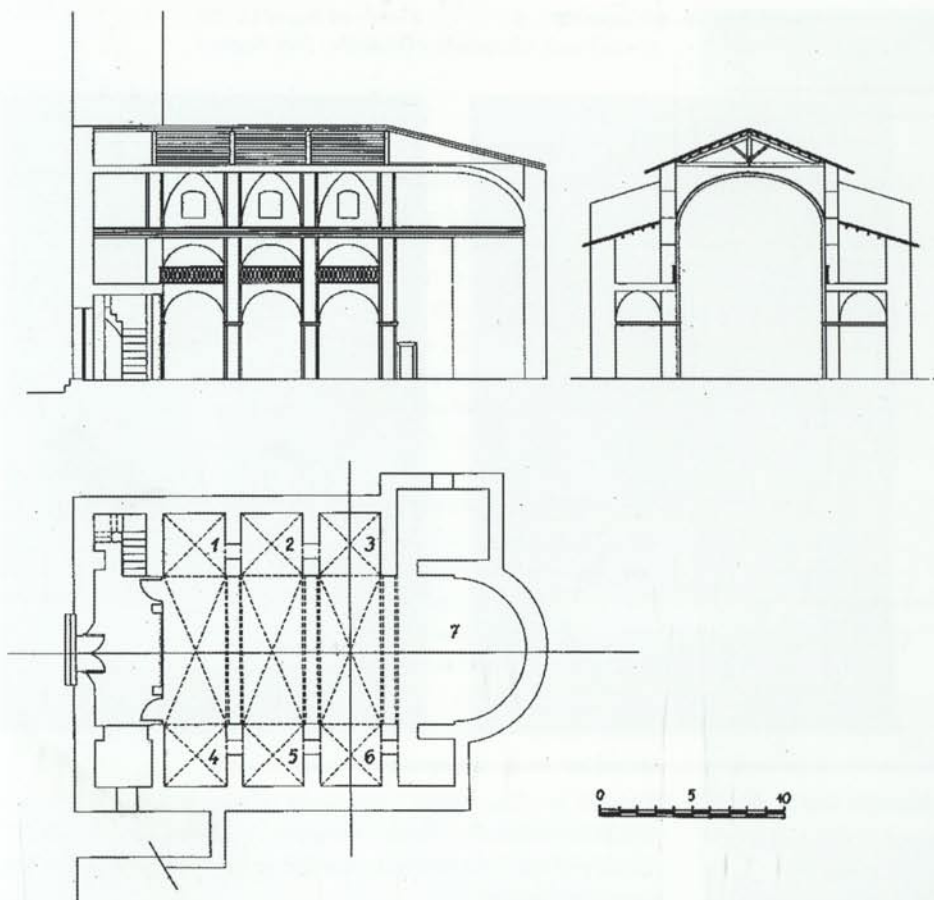
L'ESCRBCC, conscient de la importància d'aquesta pintura i del conjunt patrimonial del qual forma part, ha considerat oportú dedicar un dossier monogràfic a la revista UNICUM, que no només faci conèixer el quadre i la seva restauració, sinó també la història del priorat hospitaler de Palau que propicià l'aparició d'un conjunt artístic tan notable. El present article és la meua aportació a aquesta monografia.

PALAU, DE DEPENDÈNCIA TEMPLERA A PRIORAT HOSPITALER

Palau de Noguera, altrament anomenat Vilanova de Pallars (Pallars Jussà), és un poble de 200 habitants, situat a la riba dreta del riu Noguera Pallaresa. Fou municipi fins el 1972, en què l'annexionà Tremp, capital de la comarca, situat a 3 km riu amunt.

Des del segle XII fins a la fi dels senyorius, la història de Palau està vinculada als ordes del Temple i de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Apareix documentat per primera vegada l'any 1161 quan els comtes de Pallars, Arnau Mir i Òria, el cediren a l'orde de l'Hospital perquè el repoblés.¹ Tanmateix, l'intent repoblador no deuria reeixir, car dinou anys més tard el lloc fou donat a l'orde del Temple amb la mateixa finalitat.²

No es coneix cap altre document que relacioni Palau amb el Temple; consta, però, que les possessions templeres de les terres muntanyenques del Pallars,³ la Noguera, la Cerdanya, el

1. Planta i seccions de l'església parroquial de Sant Joan Baptista de Palau de Noguera (Dibuix de Josep Coll).

Berguedà i el Solsonès, formaven un conjunt excessivament dispers i poc important per constituir una comanda o convent autònom, per la qual cosa, les administrava un comanador itinerant, un *bailulus forensis*, adscrit a la comanda de Palau Solità (Vallès) o a la comanda de Gardeny (Lleida).⁴

Quan l'any 1312 l'orde del Temple fou abolit pel Papa, Palau, com quasi totes les possessions templeres, passà a dependre de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, però no de l'antiga comanda pallaresa de Susterris, com hauria estat lògic per la proximitat. Llevat de Castelló d'Encús, els pobles templers del Pallars (Palau, Cellers i Gavet) s'incorporaren a la comanda hospitalera (extemplera) de Montsó.⁵

En la documentació de Montsó i de Susterris del segle XIV es troben algunes notícies relatives a Palau. La primera és de 1350 i es refereix a una crida que feu el comanador de Montsó als seus vassalls per tal que anessin en "host i cavalcada" a defensar Palau, Cellers i Gavet "qui són membres de la comandoria de Monssó".⁶ El document parla d'un enfrontament, per causa del terme de Palau, entre el representant del castellà d'Amposta en aquells pobles i el noble Acard de Talarn, el qual tenia Palau en feu de l'Hospital. El contenciós s'allargà fins a 1372, en què una sentència arbitral, ordenada pel rei, hi posà fi.⁷

En aquells anys Palau deuria tenir una certa entitat com a poble, car el document citat de la sentència arbitral,⁸ explica que era un lloc ben defensat amb vall, muralles, torres i bar-

bacana. Poc després, a finals del XIV o a començaments del XV, degué passar a la comanda de Susterris,⁹ de la qual n'esdevingué priorat dependent.¹⁰ Fos com fos, el cert és que el segle XV, Palau devia ser un dels pobles amb més rendes de la comanda, sens dubte més que Susterris, car d'altra manera no s'entendria la decisió del comanador (que des de feia anys residia a Talarn) de traslladar la comunitat de preveres de Susterris a Palau. Aqueixa situació s'infereix d'un decret de 1437, signat pel gran prior de Catalunya, segons el qual tots els diumenges i dies de precepte un prevere de Palau havia d'anar a Susterris a dir missa.¹¹

Quan Palau depenia de Montsó, el comanador tenia la plena jurisdicció sobre el lloc,¹² mentre que en passar a dependre de Susterris deuria perdre aquella prerrogativa senyorial.¹³ Tanmateix continuà gaudint d'altres drets i de moltes propietats. Un dels drets que conservà fou el de patronatge sobre l'església parroquial, el qual mantingué fins a començaments del segle XIX, en què passà al bisbe d'Urgell.

EL PATRIMONI DEL PRIORAT DE PALAU

La casa del prior

El prior hospitaler tenia una casa a Palau, on residia. Aquesta casa, que encara existeix, està situada al carrer Major. Malgrat haver sofert recentment una desencertada restauració, conserva una bella portalada de mig punt construïda amb amplies dovelles, entre les quals destaca la clau decorada amb una creu de Malta

2. Altar de Sant Antoni (1)
(Fotografia: Joan Fuguet).

3. Altar de la Mare de Déu del Carme (2)

4. Altar del Sagrat Cor (3)
(Fotografia: Joan Fuguet).

en relleu. Tenim documentat l'edifici en diferents segles de l'època moderna. L'any 1662 el comanador que realitzà la visita prioral la trobava en tan mal estat que "no s'hi podia viure", per la qual cosa ordenava que la restaressin.¹⁴ Així ho devia fer el prior Aleix Blanch, que regentava el priorat el 1703, car en la visita que es practicà aquell any, els visitadors parlen de la casa en termes d'edifici en bon estat, que tenia "una escala, luego la sala (...) dos aposentos y lo stable y celler sens tones".¹⁵

L'església parroquial de Sant Joan

Fins ara no s'han trobat documents relatius a l'obra d'aquesta església (contractes, visures, èpoques...); això no obstant, de les visites priorals i de milloraments del segle XVIII, se'n pot treure alguna informació.

La visita prioral de 1703 parla del temple parroquial antic que fou enderrocat en construir l'actual.¹⁶ Era més petit, ja que només tenia quatre altars (el Major, el del Sant Crist, el de Sant Esteve i el de Sant Salvador) i un campanar –probablement d'esppanya– amb quatre campanes.

5. Altar de Sant Sebastià (4)
(Fotografia: Joan Fuguet).

6. Altar de la Mare de Déu del Roser (5)
(Fotografia: Joan Fuguet).

7. Altar del Sant Crist (6)
(Fotografia: Joan Fuguet).

8. Altar major (7)
(Fotografia: Joan Fuguet).

Una descripció semblant fa una visita de milloraments de 1746. No afegeix res de nou, però, en comparar-la amb la següent, realitzada el 1769, permet veure que en aquest període de 23 anys més, fou construït el temple actual.¹⁷ Diu la visita de 1769 (realitzada pel comanador de l'Espluga Calva, Nicolau Abri i Descatllar): "e après visità lo Altar Major y demés altars de dita iglésia los quals trobà quasi tots nous y no menos la iglésia també edificada de nou, tot ab gran decència..." Així, doncs, el temple parroquial actual es construí entre ambdues dates.¹⁸

L'església parroquial de Sant Joan de Palau és un edifici barroc que, com tants altres, segueix en essència la tipologia bàsica del gòtic català (adoptada pel temple jesuític de la Contrareforma), de nau única amb capelles laterals. Té planta rectangular, capçada per un semicercle de tota l'amplada de la nau i cinc contraforts laterals sobresortits, que determinen trams i espais per a capelles, campanar i sagristies. Les capelles, tres per banda, estan intercomunicades i tenen galeria superior o trifori; al damunt del primer tram hi ha un cor elevat.

Sobre els contraforts descansen els cavalls de fusta d'una teulada a doble vessant que cobreix l'església, i sobre els contraforts carreguen, també, els arcs faixons de la volta de canó amb llunetes, que cobreix la nau. Les llunetes emmarquen finestres, com d'habitual, cecs. Els arcs i el canó de la volta són d'obra cuita: maó, disposat en rosca, en el cas dels arcs, i maó de pla, en el de la volta. També són de maó de pla les voltes per aresta que cobreixen les capelles. Finalment, seguint les maneres barroques, el guix té un important paper en la decoració interior tant pel que fa a l'enlluït de les voltes i les parets, com en els motllurats de les impostes de la nau i les capelles, com en la petxina de l'absis.

Tots els murs de l'edifici són obra de maçoneria, on es poden veure molts carreus amb senyals de picapedrer, aprofitats de l'edifici medieval anterior. Exteriorment, el temple mostra una naua considerable, fins en la façana i en la portalada, on habitualment —en aquests temples del XVIII— es concentrava la decoració. Només l'esveltesa del campanar vuitavat trenca la severitat.

L'edifici mesura a l'exterior 26 m de llarg per 17 m d'ample; a l'interior, la nau fa 7,78 m de llum per 11 m d'altura. El gruix dels murs és de 1,20 m.

Aquesta església, com solia fer-se al segle XVIII, va ser dotada de tants altars amb retaule com capelles tenia, és a dir, sis altars laterals i l'altar major. Però a diferència de la gran majoria de temples catalans, aquest no fou cremat l'any 1936 i, per tant, conserva intacte bona part del patrimoni artístic de l'interior. Això fa que sigui un exemple excepcional en el context del barroc català, digne de ser estudiat i, sobretot, digne de ser restaurat i conservat.

Els retaules

Afortunadament, la follia destructora de 1936 només va afectar la imatgeria exempta de les capelles laterals i alguna de l'altar major. És probable que després de la guerra, en retornar el culte a l'església i proveir els altars d'imatges noves, fos canviada l'advocació d'algun.¹⁹ Les advocacions actuals, començant pel peu i pel costat de l'evangeli són: Sant Antoni (1), Mare de Déu del Carme o Ànimes (2) i Sagrat Cor (3); seguint el mateix sentit pel costat de l'epístola: Sant Sebastià (4), Mare de Déu del Roser (5) i Sant Crist (6). L'altar Major està dedicat a Sant Joan i a la Immaculada Concepció.

Segons la visita de milloraments de 1769, en ser construïda l'actual església es van fer nous "quasi tots" els altars. A primer cop d'ull, hom pot donar per bona l'afirmació, car amb l'excepció del retaule de Sant Antoni (1), la unitat d'estil dels altres és notable.

ELS RETAULES PETITS

Cal tenir en compte que, llevat de l'altar del Carme (2) que és pràcticament sencer, només queden les estructures arquitectòniques de fusta que servien de marc a les imatges dels sants, que eren els autèntics objectes del culte popular, on l'escultor posava tota la seva perícia.

Tots sis tenen les mateixes mides, adaptades a les capelles (3 m

d'ample per 4,5 m d'alt), i una construcció semblant de fusta tallada, policromada i daurada, que es disposa en tres elements superposats: el bancal, el cos principal i el coronament. El bancal forma una mena de sòcol emmarcat amb motlures, fullatges i elements rococós.²⁰ Els cossos principals són estructures arquitectòniques d'ordre corinti, amb columnes avançades (dues o quatre), de fusts llisos, pintats de negre i guarnits d'anells i fulles d'acant daurades a la base; al mig tenen una fornícula coronada per un frontó semicircular, on s'allotja la imatge. De vegades –cas del Carme (2) i del Sant Crist (6)–, en lloc d'una fornícula és un plafó, per a un quadre en el primer i per a un grup escultòric en el segon. El tercer element, el coronament, és en tots els casos una fantasia rococó formada per un o dos plafons de contorns curvilinis resseguits per volutes i altres elements del repertori rococó, policromats i daurats.

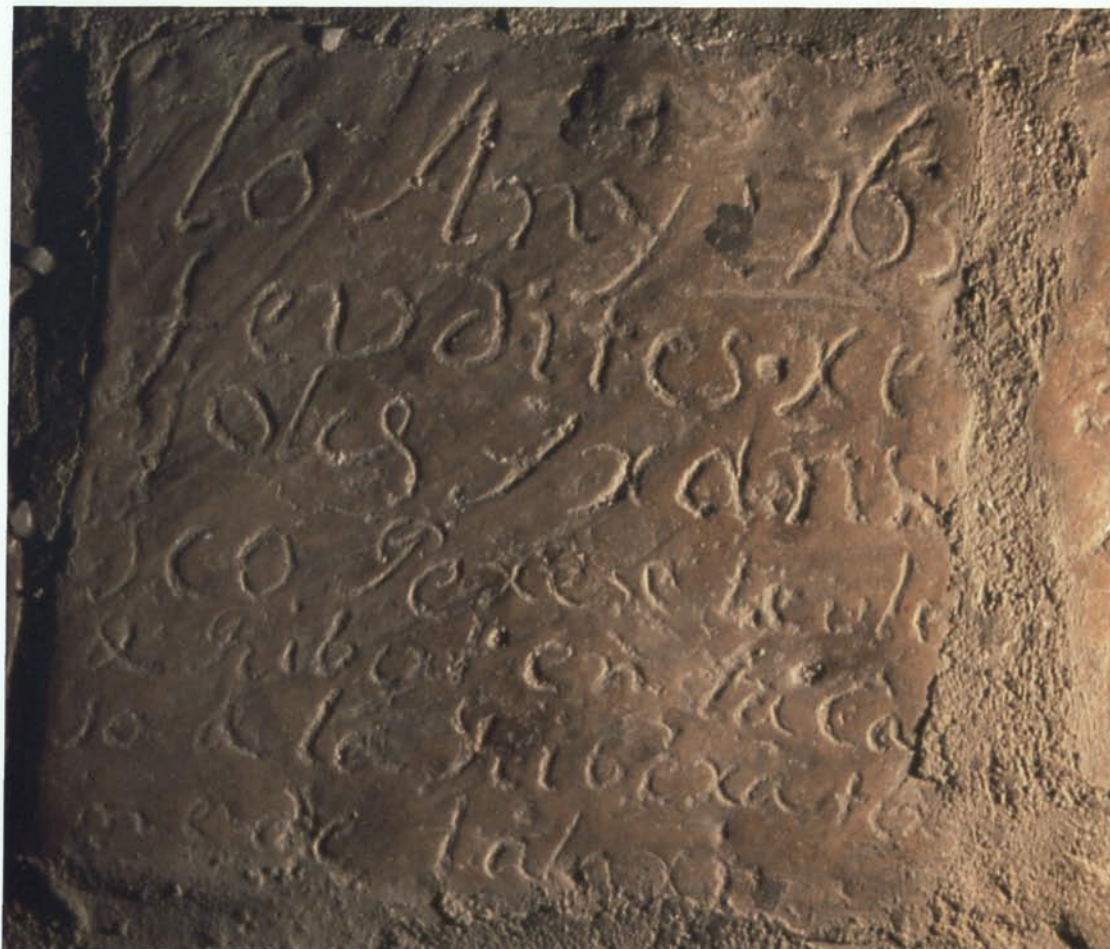
El retaule de Sant Antoni (1) és l'únic en què l'ordre arquitectònic del cos central té columnes salomòniques; és a dir, que amb tota probabilitat pertany a aquella fase central de l'estil (entre el XVII i el XVIII) que Martinell anomenava "barroc salomònic".²¹ Si amb l'observació de l'estil no n'hi hagués prou, ho confirma la data de 1699 que figura al peu. Poc després de 1936 fou objecte d'un desafortunat repintat que li tapà la policromia original. Malgrat tot, hom hi pot apreciar la qualitat de la talla que farceix el fust i els basaments de les columnes (angelets, ocells, sarments de vinya amb pàm-pols i raïms...). Sota de la fornícula central hi ha un escut

heràldic que solia posar el comitent.²² Cal remarcar el fet que el coronament i l'ornamentació lateral, a base de volutes i rocalles, d'aquesta peça és semblant a la dels altres cinc retaules, la qual cosa fa pensar que es tracta d'uns afegits per tal d'adaptar l'obra al nou emplaçament i per uniformar-lo amb l'estil dels altres. Sembla evident, doncs, que l'expressió "quasi tots nous" utilitzada pel visitador de 1769 per referir-se als retaules, era del tot exacta.

Dins la modèstia d'una església rural, aquests exemplars representen amb molta dignitat l'estil d'aquell darrer moment del XVIII, en què l'artista (o artesà) atret pels nous aires de l'Acadèmia, maldava per depurar la seva obra dels excessos decorativistes del barroc;²³ llàstima que la desaparició de la imatgeria no permeti valorar-ne el nivell escultòric de les obres. En aquest sentit, és significatiu constatar la vàlua del quadre que presidia el retaule del Carme (2), obra de Francesc Tramulles, un dels pintors més importants del segle XVIII peninsular. Sembla que Tramulles era molt apreciat per l'orde de l'Hospital car, mentre deuria pintar el quadre de Palau de Noguera (anys seixanta del XVIII), va rebre el grau d'acadèmic de mèrit de la Real Academia de San Fernando de Madrid, amb el suport i admiració d'un cavaller de la religió de Sant Joan;²⁴ i en els anys següents, fins que el sorprengué la mort, continuà treballant per a l'orde de Malta.²⁵

EL RETAULE MAJOR

El retaule major, com pertocava, és de tots el més ambiciós i

9. Cairó del paviment de l'església amb data i autor (Fotografia: Joan Fugueta).

10. Detall de l'altar major amb la creu de Malta (Fotografia: Joan Fuguet).

reeixit. Està dedicat a la Immaculada Concepció i a Sant Joan Baptista, el sant titular de l'església de Palau (i de quasi totes les esglésies de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, o de Malta). Aquest retaule, com els de les capelles, presenta l'estructura tripartita de bancal, cos central i coronament. Mesura 7 m de costat, per 11 m d'altura i 2,5 m de fons, i tant la planta mixtilínia com el coronament s'adapten perfectament al cilindre i a la volta de l'absis.

El bancal està constituït per una sèrie de plafons rectangulars verticals, dos dels quals tenen una orla, de mesures notables, amb una creu de Malta, emblema de l'orde titular de l'església. Una d'aqueixes creus —la del costat de l'epístola— porta pintats al damunt símbols al·lusius al Baptista (la banderola, la petxina del baptisme i el riu Jordà). Al marge d'aqueixa funció ostentativa, ambdós plafons són portes dissimulades que permeten accedir a l'interior del retaule.

El cos central del retaule és un ordre arquitectònic corinti de quatre columnes llises que, com les dels altars petits, tenen fulles d'acant a la base i anells. Entre les columnes hi ha tres fornícules per a les imatges. La del mig, que és ampla, fonda i amb estructura de petita cambra, a la qual s'accedeix per la porta del bancal, al costat de l'evangeli, allotja Sant Joan sobre un pedestal. Les altres dues, estretes, planes i amb una peanya semicircular sortida, aguantaven les imatges de Sant Pere i Sant Pau.²⁶

Sota la fornícula de Sant Joan, a nivell dels basaments de les columnes i formant part del retaule, hi ha un sagrari amb una porta corredissa²⁷ decorada amb símbols eucarístics —el pelicà alimentant la pollada amb la seva pròpia sang i un cor de Jesús coronat d'una creu, al damunt— pintats de color carmí sobre un fons daurat en forma de sol radiant. L'interior del sagrari és un autèntic cambrial a escala reduïda per tal d'exposar, sobre un pedestal, l'ostensori. Estructuralment és una capella de planta rectangular, amb pilars, arcs, motllures i volta per aresta, tot daurat; amb parets i volta decorats amb temes iconogràfics relacionats amb el sagrament de l'Eucaristia,²⁸ pintats, com la porta, de color carmí. Es pot accedir al sagrari per l'altra porta, la del costat de l'epístola, mitjançant una escala.

El coronament del retaule és, en realitat, una prolongació dels elements arquitectònics inferiors. Al mig, damunt de l'entaulament i a la vertical de les columnes centrals, s'aixeca un cos arquitectònic de pilars i frontó circular entretallat que serveix de marc a una Immaculada Concepció, que presideix l'altar. Als costats, dos pilars cilíndrics, amb balustrada i coincidents també amb la vertical de les fornícules laterals de sota, servien de peanya a sengles àngels²⁹ que acompanyaven la Immaculada Concepció.

Tot el retaule està daurat, llevat dels plafons del bancal i de les fornícules de Sant Pere i Sant Pau.

Estilísticament, l'obra és un bon exemple de l'última fase del barroc en la qual, com diu Triadó, es planteja el "conflicte entre tradició i normativa acadèmica".³⁰ Amb més contundència que en els retaules de les capelles, es veu aquí l'esforç de l'artesà per deslligar-se del barroc —aleshores encara molt popular— i alinear-se amb l'Acadèmia. Aquesta tendència s'observa, sobretot, en l'academicisme marcadament arquitectònic del retaule, i en l'ús que fa de l'ornamentació rococó, situada amb discreció i sense excessos, en llocs estratègics (basaments de les columnes, extrems laterals, encerclant la porta del sagrari...); es podria dir que, en aquesta obra, l'ornamentalisme barroc resta limitat a l'anècdota.

Finalment, cal que ens referim a les escultures animades que completaven el retaule: la Immaculada, Sant Joan i restes prou notables de Sant Pere.³¹ Són talles de fusta d'excel·lent qualitat, i policromia molt bona, que només podia haver executat un mestre escultor de reconeguda solvència. En general, l'estil sembla acostar-se a la línia acadèmica, ja que són figures que han perdut bona part de la teatralitat característica de l'escultura barroca. Això és més notable en el cas de les figures de Sant Joan i Sant Pere.

En el cas de la Immaculada (la peça més reeixida) és on s'a-

11. Imatge de la Immaculada
Concepció de l'altar major
(Fotografia: Lúdia Balust).

precia que l'escultor serva més fidelitat al barroc,³² car és una peça que, com l'Assumpció de Josep Sunyer de l'altar major d'Igualada, executada uns quaranta anys abans,³³ pot situar-se a mig camí entre la Immaculada primerenca de Verdú (obra d'Agustí Pujol II, 1623) i la tardana de Cervera (obra de Jaume Pedró, 1787).³⁴ Tanmateix, la de Palau, tot i repetir el moviment ondulat ascendent que caracteritza la d'Igualada, presenta major suavitat i menys duresa en la talla en general, sobretot la dels plecs de la roba. Potser per això sembla més propera als prototipus divulgats per Murillo un segle abans.³⁵

La sagristia

La sagristia es conserva també tal i com la deixaren el segle XVIII. Val la pena ressenyar la presència d'una calaixera de noguera que ocupa tota la paret del fons (4 m). Té un cos inferior de calaixos (tres files de quatre cada una) i un fons amb cinc armaris, més alt i formant una capelleta el del mig. Al damunt hi ha un coronament ornamental rococó presidit per la creu de Malta.

Entre els objectes litúrgics ("la plata") citats en les visites priorals d'època moderna, hom ha conservat una custòdia-ostensoiri que té les mides i les característiques per ser exposada al sagrari de l'altar major, i un *lignum crucis*. Ambdues peces són del segle XVIII.

ADDENDA

Quan el text precedent era a punt d'impressió, la senyora Aurora Puy Móra, de Palau, ens feu conèixer unes dades inèdites³⁶ sobre la construcció de l'altar major estudiat. Pel seu interès les reproduïm seguidament: "... *El altar mayor está dedicado a San Juan Bautista, titular de la Iglesia y patrón de la Parroquia. Fue construido por el escultor José Fornés el año 1794 por el precio de 1300 libras Barcelonesas más el altar o retablo viejo con sus imágenes. Fue decorado por Dn. Antonio Gaspar, decorador de Talarn, por la cantidad de 1500 libras, monedas catalanas en el año 1798, según contrato que puede leerse en el archivo parroquial...*"

Les circumstàncies expressades no permeten més enllà d'una mínima indagació d'urgència sobre aquests professionals. Recollim la notícia que dona C. Martinell, sobre un tal Josep Fornés, que presumiblement és el mateix: "Escultor i arquitecte de la Seu d'Urgell. Entre 1786 i 1787 va actuar com a escultor i arquitecte de l'obra i retaule de la capella de S. Francesc

12. Imatge de Sant Joan
Baptista de l'altar major
(Fotografia: Lúdia Balust).

de Sales de la catedral d'Urgell".³⁷ D'Antoni Gaspar no hem trobat cap referència.

NOTES

¹ J. MIRET Y SANS, *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, Barcelona, 1910, p. 84.

² A. FOREY, *The Templars in the Corona de Aragón*, Oxford University Press, 1973, p. 77.

³ A més de Palau va posseir Terrassa (Gavet), Castelló d'Encús (Talam) i Cellers (A. FOREY, *The Templars...*).

⁴ J. FUGUET SANS, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona: R. Dalmau, 1995, p. 299-300.

⁵ Vegeu com en el mapa de la comanda hospitalera de Montsó al segle XIV hi figuren Talam, Palau, Cellers i Gavet en qualitat de possessions catalanes de la casa aragonesa (F. CASTILLÓN CORTADA, *El castillo de Monzón*, Zaragoza, 1989, p. 296). Llàstima que, en el text, l'autor no expliqui com i quan hi arribaren. Al propi temps, per complementar aquesta visió, vegeu l'absència d'aquests pobles a la llista de les dependències que tenia Susterris l'any 1378 (P. BERTRAN I ROIGÉ, «Ordes militars i organització del territori: els hospitalers durant la baixa edat mitjana», a J. BOLÓS i J.J. BUSQUETA (ed.): *Territori i societat a l'Edat Mitjana*, I, Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 1994, p. 210-234).

⁶ F. CASTILLÓN CORTADA, «Los sanjuanistas de Monzón», a *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 47-48, Zaragoza: CSIC, 1983, p. 220-234.

⁷ Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Gran Priorat de Catalunya (GPC), núm. 61. "Talam, 1374, sentència arbitral en nom del rei sobre el terme separat de Palau" (còpia de 1705).

⁸ Vegeu la nota 7.

⁹ P. BERTRAN I ROIGÉ, *Ordes militars i organització del territori...*, p. 218, dóna per suposat que a finals del XIII o a començaments del XIV, Palau de Noguera formava part de la comanda de Susterris, afirmació que es contradïu amb la llista de pobles de la comanda que el mateix autor publica; sembla evident que es tracta d'un lapsus.

¹⁰ J. MIRET Y SANS, *Les cases de Templers...*, p. 446.

¹¹ ACA, GPC, núm. 1082 (Resum de documents de les comandes de Susterris i Siscar). "Manament que fa el prior de Catalunya, fra Gualbes, al prior de Palau, Riuall".

¹² ACA, GPC, núm. 62 (plec solt, sense numerar). Sota el títol "*Translatum hominum loci de Palacio de facto curiae civilis, quam ducunt cum hominibus castri de Talam et cum Procuratore Fiscali Domini Regis*", hi figuren una sèrie d'asserccions, entre les quals dues que diuen: "que lo lloch de Palau és del comanador de Monsó y senyoria del Hospital", "que dit comanador té tota jurisdicció en Palau".

¹³ Això és el que expressen, si més no, les visites priorals de la comanda de Susterris en els segles moderns (vegeu ACA, GPC, núm. 63, Visita de milloraments de l'any 1746, f. 23v-26r).

¹⁴ ACA, GPC, núm. 520 (Visita prioral, 1660), f. 129v.

¹⁵ ACA, GPC, núm. 63 (Visita prioral, 1703), f. 10r.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ ACA, GPC, núm. 63 (visites de milloraments a la comanda de Susterris, 1746 i 1769).

¹⁸ La construcció de l'església podria haver terminat el 1763, any en què es fabricaren els cairons del paviment, segons la inscripció que figura en un d'ells ("Lo Any 1763 feu dites rejoles Francisco Peresé teulé de Ribert en la casa de la Ribera terme de Talam").

¹⁹ Caldria consultar la memòria popular o les visites pastorals de l'Arxiu Diocesà d'Urgell.

²⁰ Els altars del Roser (5) i de Sant Sebastià (4) conserven les característiques mesos panxudes decorades una amb garlandes i l'altra amb volutes rococós.

²¹ C. MARTINELL, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya, II: el barroc salomònic (1671-1730)*, Barcelona: Alpha, 1961 (Monumenta Cataloniae, XI).

²² Dissortadament només pot ser blasonat a mitges, car el repintat afectà totalment les colors i els metalls de l'escut; resta l'esperança que una restauració pugui tornar-li el seu estat original. Blasonant, doncs, direm: escut quarterat, al primer una au (estruç?); al segon, partit en banda, una flor de lis al primer i una ala en mig vol, al segon; al tercer, dos bous passants, un damunt de l'altre; i al quart, un roc. Potser algun dia, la documentació i els tractats d'heràldica permetran aclarir el llinatge del comitent.

²³ Vegeu sobre això, C. MARTINELL, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya, III: el barroc acadèmic (1731-1810)*, Barcelona: Alpha, 1963 (Monumenta Cataloniae, XII); J.R. TRIADÓ, *L'època del barroc s. XVII-XVIII*, Barcelona: Ed. 62, 1984, p. 182 (Història de l'Art Català, v).

²⁴ M. RUIZ ORTEGA, *La escuela gratuita de diseño de Barcelona, 1775-1808*, Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1999, p. 343.

²⁵ S. ALCOLEA GIL, «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII» II, a *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona* (Barcelona), XV (1961-1962), p. 180.

²⁶ D'aquestes imatges, esberlades l'any 1936, se'n conserven fragments importants que podrien ser restaurats.

²⁷ Que pujada amunt permet l'exposició major del Santíssim en la custòdia-ostensori que es posa a l'interior.

²⁸ Improperis de la Passió (fuet, corona d'espines, martell, claus, escala, canya amb esponja, llança...), la Santa Faç, la bossa de Judes, l'espasa del centurió, l'Anyell de Déu sobre el llibre dels set segells...

²⁹ Esberlats com Sant Pere i Sant Pau.

³⁰ J.F. TRIADÓ, «Escultura Moderna», a *Escultura moderna i contemporània*, Barcelona: Lisard, 1998, p. 91-95 (Art de Catalunya, 7).

³¹ Queden trossos més petits de Sant Pau i dels dos àngels que flanquejaven la Immaculada.

³² Potser també passava en el cas dels àngels, però les restes conservades tenen tan poca entitat que no permeten afirmar-ho.

³³ Vegeu J.F. TRIADÓ, *L'època del barroc...*, p. 178.

³⁴ Podeu veure la reproducció d'aquestes tres marededús a J.F. TRIADÓ, *L'època del barroc...*, p. 53, 179 i 251, respectivament.

³⁵ Vegeu, per exemple, les immaculades del Museu del Prado, a Madrid, i del Museu de l'Ermitage, a Sant Petersburg.

³⁶ Procedents d'un manuscrit inèdit de mossèn Jordi Miquel, qui ens consta que treballà a partir de documentació de l'Arxiu Diocesà de la Seu d'Urgell.

³⁷ C. MARTINELL: *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya, III: El barroc acadèmic*, Barcelona: Alpha, 1963, p. 156 (Monumenta Cataloniae, XII).